

“ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ІСЛАМ” ЧИ “ІСЛАМ В ЄВРОПІ”: ДВІ КОНЦЕПЦІЇ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Якщо говорити про іслам чи про мусульман, то вони давно знайомі в Західній Європі, починаючи із завоювання Піренейського півострова, Середземномор'я, битви при Пуатьє. Пізніше були хрестові походи, експансія османів на Балканах та в Центральній Європі, північноафриканські корсари і колоніальна експансія європейців на землі мусульман, зокрема, підвладні Османській імперії.

В результаті воєн, сутичок, набігів, що змінювалися мирними договорами і торговельними угодами, обмінами і подорожами склалася ситуація, при якій значна частина європейців – військових, колоніальних адміністраторів, торгівців і колоністів опинилися на територіях, де переважну кількість населення складали мусульмани, а на території Європи мусульмани проживали в межах Османської імперії на Балканах. Це був “Іслам в Європі”. Політична картина змінилася після воєнних поразок османів: мусульманське населення в незначній кількості лишилося в Болгарії, частково в Югославії (Боснія та етнічні албанці в Косовому та Македонії), незалежною державою з переважаючим мусульманським населенням стала Албанія. За Турецькою Республікою залишилася маленька частка Румелії. Такий “Іслам в Європі” був присутнім до 50-х рр. ХХ ст.

Іншою була присутність Ісламу в Східній Європі. Тут мусульманське населення проживало на територіях, що належали колись до Золотої Орди. Це – Поволжя (аж до Підмосков'я), Крим, а також так звані польсько-литовські татари (в Литві та Білорусі). Вони й досі перебувають на своїх давніх землях. З нашого погляду, це також “Іслам в Європі”.

Нова ситуація в Західній Європі виникла в повоєнні роки в результаті потужної міграції мусульман з Африки, Азії і Південно-Східної Азії до Європи. Трохи пізніше спостерігаємо наплив мігрантів-мусульман, в основному транзитних, в Україну. Крім “братів” по колишньому СРСР стали з'являтися втікачі з охопленого війною Афганістану, з Ірану та Північного Кавказу.

* К філос. н., провідн. наук. співроб. Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України, головний редактор журналу “Східний світ”.

Були і є трудові мігранти з мусульманських республік Союзу, кількість яких поступово збільшувалася. Це – теж “Іслам в Європі”. Цей наплив мусульман вважався майже нормою.

Із значним збільшенням числа мусульман-мігрантів ситуація стала принципово іншою. У європейських містах з'явилися цілі квартали і містечка, в яких переважали мусульмани - вихідці з Північної і Західної Африки у Франції, з Туреччини – в Німеччині. Селилися вони на окраїнах більших міст в мало пристосованих приміщеннях, без відповідних освітніх та медичних установ і ... без перспектив (насамперед, для молоді). Економічний прогрес в країнах ЄС загальмував, зменшився попит на робочу силу взагалі і чорноробочих, якими приїхали емігранти, зокрема, бо західна індустрія піднялася на вищій щабель розвитку, коли потрібні освічені й професійно підготовлені кадри. Соціальна нерівність з низьким рівнем освіти створювали замкнуте коло: соціальна мобільність не діяла. Фактична соціальна нерівність пов'язувалася емігрантами з расою, походженням, релігією, хоча, скажімо, у Франції ті, хто одержав громадянство, формально могли користуватися всіма правами. Але спілкувалися мусульмани, спочатку через незнання мови, а потім в силу свого статусу, тільки з такими ж як і вони самі. Створювалося своєрідне, не обнесене мурами, гетто, об'єднуючою ж силою в ньому виступив іслам – нерасистська, демократична і гуманна по відношенню до членів своєї громади релігія, в якій вагомий авторитет мали старші люди, релігійні наставники, традиційно консервативно налаштовані і вороже настроєні проти нового, пов'язаного з побутом Заходу. Вони вважають, що чужі для них моделі модернізації ведуть до втрати мусульманами релігійної, національної і культурної ідентичності. Звичайно, ніхто в доктринальні проблеми не занурювався, але вони знали, що вживання алкоголю, споживання “нечистої” їжі, оголення на людях – гріх. Із комплексу меншовартості виростав комплекс зверхності й відчуття несправедливості, бо, на їх думку, “невірним” було все, а правовірним мусульманам діставалося дуже мало із земних благ. Єдина була надія на нагороду на небесах. Треба мати на увазі, що жителі емігрантських передмість не могли бачити “білих” бідняків.

Процес напливу емігрантів з мусульманських країн в останні роки набув ще однієї якості. Якщо раніше мігранти з Півдня і Сходу намагалися дістатися “багатих” розвинених країн Європи, зокрема таких, як Німеччина, Франція, Велика Британія, країни

Бенілюксу, а країни Південної Європи – Італія, Іспанія, Португалія служили транзитними територіями, то тепер, коли і в цих країнах значною мірою завдяки вступу до ЄС піднявся рівень життя, то й ці країни стали об'єктом еміграції. Недавно повідомлялося ще про одне явище – міграцію і багатих марокканців до Іспанії, де вони купують квартири, будують вілли, тобто обживаються.

Безперечно, наявність мусульманського населення веде до спорудження місць культури – мечетей, відкриття коранічних шкіл, благодійних установ не як загальнодержавних інституцій, а конфесійно-національних. В такому по суті замкнутому середовищі не могли не виявлятися різного роду ісламістські рухи, в тому числі й радикальні. Міжнародна обстановка – нерегульованість на Близькому Сході, радянська інвазія в Афганістані, тепер війна в Чечні, як і невдоволеність емігрантів, найбільше молоді, своїм соціальним становищем – бідність, безробіття, відсутність перспектив – привели до радикалізації цієї частини мусульман у всьому світі, в тому числі й на Заході. Відомо, що переважна більшість молодих людей, причетних до терактів в західних країнах, були так чи інакше пов'язані із Заходом: довго проживали в європейських країнах чи США. вчилися тут, народилися на Заході або були громадянами західних держав, а не прибули з мусульманських країн. [Джихад з європейським паспортом // День, 26 липня 2005.] Більше того, серед ув'язнених в Гуантанамо сподвижників талібів знаходиться десь двадцятьєро мусульман-європейців. [Roy, Olivier A Clash of Cultures or a Debate on Europe's Values? // ISIM (The International Institute for the Study of Islam in the Modern World) Review 15. – Spring 2005. – P. 6]

І тут виявилось, що країни Заходу не були готові вирішувати проблеми наявності потужної мусульманської діаспори на своїй території, насамперед, концептуально. Сьогодні вже ясно, що простого поліцейського рішення: “Посадити їх на кораблі та відправити назад” не вийде в силу об'єктивних економічних причин – європейські країни на перспективу не мають резерву робочої сили. Разом з тим останні події у Франції, частково в інших європейських країнах, показують, що проблема мусульманської діаспори у внутрішньополітичному плані набула справді величезного масштабу.

Нового, вищого, рівня досяг процес євроінтеграції, який, безперечно, загострює ситуацію і поширить явища і проблеми, що виникають в зв'язку з наявністю великої мусульманської діаспори,

на ті країни, де цього ще не відчувалося, тобто буде охоплена вся Європа. Така ситуація вимагає якихось дій, бо й справді вчені-орієнталісти Заходу досконало вивчили іслам у його природному середовищі, а щодо проблем, пов'язаних з наявністю мусульманського населення на своїх теренах, тільки-но приступили до їх осмислення і вивчення.

Доктрина американських неоконсерваторів націлена на дефамацию і поборювання ісламу, де б він не був, силою і поширенням демократії в окремих країнах, а чи ж на “Великому Близькому Сході”. Ця авантюрна й агресивна доктрина привела до кількох тяжких за наслідками збройних конфліктів, але позицій ісламу чи ісламського радикалізму вона не послабила, а навпаки – кожна антиісламська, антиарабська акція приводить до появи все нових шагідів і збільшення кількості противників США.

Сполучені Штати при складанні своїх планів забувають про європейських союзників, на території яких знаходиться по кілька мільйонів мусульман, які часто проживають компактно і все більше виявляють схильність слухати радикальних проповідників, котрі виступають під суперпатріотичними гаслами. Деякі дослідники пояснюють це явищем т. зв “декультурації”, тобто відсутністю в емігрантському середовищі справжньої ісламської культури, освіченості, що штовхає молодих людей, розчарованих в західних цінностях, в обійми радикальних елементів. [Ibidem. – Р. 6-7.] Безперечно, радикалізацію настроїв мусульман на Заході провокують зокрема такі події як поява книжки Салмана Рушді, спалах расизму в Нідерландах після вбивства Тео ван Гога та інших.

Всім зрозуміло, що проблему одним махом не вирішити, а тому розпочалася дискусія про те, як все ж таки її розв'язати. Найперше, крім поліційних заходів та нинішніх малоефективних спроб французької влади асимілювати прибульців, найкращим прикладом яких стала думка створити свій “кишеньковий” іслам, тобто іслам, пристосований до проживання віруючих в європейських країнах. Відразу ж виникло питання про терміни, про те, як назвати такий “іслам”. Так стало пропагуватися поняття і термін “європейський іслам”.

Термін цей явно невідповідний. З точки зору ісламської доктрини в ньому бачимо *contradictio in adjecto*, тобто протиріччя у самому визначенні, бо “іслам” є один і не може бути якихось його різновидів. Прикметник “європейський” можна вживати тільки у

географічному розумінні, (та й то дуже обмежено). Тому адекватним терміном можна вважати “іслам в Європі”, “у Франції”, “в Німеччині”, “в США” і тому подібне.

Запровадження терміну ніяк не вирішує питання про те, як же налагодити життя мусульман в європейському секулярному середовищі, не порушуючи їх конституційних прав, не маргіналізуючи, що приведе до відомих наслідків, не відштовхуючи в ряди протестників та радикалів. А це тому, що мусульмани, зокрема, араби, не піддаються асиміляції, яка є політикою французьких властей щодо емігрантів. Навпаки, вони намагаються зберегти свою національно-конфесійну ідентичність будь-якою ціною, справедливо вважаючи себе спадкоємцями славної арабо-мусульманської цивілізації. Відомий ліванський філософ Рене Хабачі писав: “Пробудження ісламу, свідками якого ми є сьогодні, сягає за межі просто політики. Іноземні спостерігачі повільно визнають це. Насправді, це – питання реабілітації арабо-мусульманських цінностей, які були приховані іноземною гегемонією і внутрішнім окостенінням”. Він не забув нагадати, що треба зберігати варті того цінності. [Habachi Reno Cultural values and scientific progress // Problems of culture and cultural values in the contemporary world. – UNESCO, 1983. - P. 43]

Безперечно, для Франції проблема створення “свого” ісламу є досить серйозною: це – друга релігія в країні. Мусульман тут вважається, десь 5 млн. осіб, з них дві третини – алжирці, турки та марокканці. Але ж, згідно з принципом “республіканізму”, наявність у Франції меншин не визнається, відкидається ідея позитивної дискримінації, що мало б якось вирішити питання прийняттого облаштування емігрантів. Необхідність пошуку шляхів вирішення проблеми – очевидна.

Не можна сказати, що у Франції не думали про співіснування ісламу й християнства вже у колоніальні часи. Видатний вчений Л.Массіньйон намагався довести, що між двома релігіями є багато спільного і наводив приклади збігів теологічного плану. Але, на жаль, він мало розробляв проблематику протиріч у двох “авраамічних” релігіях і явних неприйнятних моментів (наприклад, стосовно Ісуса Христа). Діяльність Л.Массіньйона важлива тим, що була прикладом намагання вченого-європейця зрозуміти другу сторону.

Важливий внесок у вивчення сучасного ісламу вніс відомий французький інтелектуал лівого спрямування Роже Гароді –

колишній комуніст, котрий закінчив тим, що став мусульманином. Глибоко досліджуючи історію ісламу, він прийшов до висновку, що вважати його цілковито закритою системою немає підстав, бо ще у давні часи існувало поняття “іджихаду”, тобто експертного розгляду і вирішення питань, що не знайшли свого конкретного розв’язання в Св. Корані чи Сунні Пророка і було не чимось іншим, як пристосуванням до нових ситуацій, до нових реалій при тому, що “стовпи” ісламу – Св. Коран і Сунна, закони шариату залипалися непорушними. З цього він робить висновок, що й в наш час, враховуючи нові обставини життя, можна знайти спільну мову з мусульманами щодо проблем сьогодення. Він вважав, що Захід (Окцидент) – це випадкове відхилення частини людства від “прямого шляху”, намалюваного Богом, коли у центр всього поставили людину і матеріальне, забувши про духовність.

У 1977 році Гароді випустив книгу, яка називалася “За діалог цивілізацій. Захід – це випадок”. (L’Occident est un accident). [Garaudy R. Pour un dialogue des civilisations. L’Occident est un accident! - Paris, 1977.] В ній він наголошує, що на Заході зовсім мало знають про інші культури і треба, щоб в науці незахідні цивілізації зайняли не менш важливе місце, як цивілізації західні. І далі: “Беру мій власний приклад. Одержавши ступінь агреже з філософії, я здав екзамен, не знаючи жодного слова з праць філософів Індії, Китаю чи ісламу... За винятком спеціалістів, ми є безмежними невігласами щодо всього того, що відноситься до незахідної культури”. Цивілізації мають зустрітися, – наголошує Гароді, – і найкращий спосіб досягнути цього – діалог”. [Ibidem. – P. 155.] Новий діалог цивілізацій дозволить *дефаталізувати* майбутнє, знайти рівновагу з природою”. У цій праці, як і в інших, зокрема таких як “Обіцянки Ісламу”, “Біографія XX століття”, “Іслам на Заході” філософ обстоює думку, що тільки шляхом діалогу Схід і Захід зможуть пізнати один одного. [Garaudy R. Pour un dialogue des civilisations. L’Occident est un accident! - Paris, 1977. – p. 158; Promesses de l’Islam. – Paris: Seuil, 1981; Biographie du XXe siècle. – Paris, 1985; L’Islam en Occident. – Paris: L’Harmattan, 1987]

Слід відзначити і такий феномен останніх 30 - 40 років як поширення ісламської релігії серед європейців, поява таких захисників Св. Корану як Моріс Бюкай [Бюкай Морис. Библия, Коран и наука. – Киев: Ансар Фаундейшн, 2002], нападки американських неоконсерваторів на іслам та розвиток постколоніальних студій після появи в 1987 році праці Е.Саїда

“Орієнталізм” (К.,2001). Все це сприяло популяризації ісламу у світі, в позитивному і негативному плані.

Політика асиміляції, спрямована на створення “європейського ісламу”, яку практикує Франція, на наш погляд, безперспективна, беручи до уваги саму специфіку ісламу, в якому традиційність і вірність канонам – понад усе.

Ми знаємо про попередні спроби створення іншого ісламу. Це – “модерністське переосмислення ісламу” в СРСР, виникнення “чорного ісламу” в США в 30-ті роки ХХ ст., в якому мало чого було від ісламу, аж поки в 70-ті роки частина його adeptів не перейшла до суннітської ортодоксії, а решта – діє як етно-конфесійна секта поза офіційним ісламом. Досвід показує, що насильницьке втручання в питання совісті громадян, в їх релігійне життя успіху не має. Не відкидаючи і не деформуючи релігії, а повільно в інтересах всього суспільства актуалізуючи його, вдалося знайти консенсус в Малайзії, де іслам назвали “цивілізаційним”. Таким чином, як пише один сингапурський дослідник, ісламісти і ісламістські пастрої стали в Малайзії частиною модернізації.

Політика “багатокультурності”, яку проводять деякі інші західні держави, більш прийнятна, але вона не виключає “геттоїзації” мусульман, їх сприйняття як нормальних співвітчизників. Допомогти у вирішенні цього питання має справжній діалог цивілізацій, що відповідає ідеалам ООН і ЮНЕСКО – про це писав Гароді і про це заявив з трибуни ГА ООН колишній президент Ісламської Республіки Іран М.Хатемі. 35-та сесія ГК ЮНЕСКО прийняла Конвенцію про збереження різноманіття форм культурного самовираження, яку підтримала Україна, а проти виступили лише США та Ізраїль. [Mattelart, Armand Bataille a l'Unesco sur la diversite culturelle // Le Monde diplomatique. – Octobre 2005] Вона виходить з того положення, що “різноманіття є спільною спадщиною людства”, при чому “різноманіття” мислиться не як статичний стан, а як такий, що перебуває “в процесі діалогу”.

У Франції, як згадувалося, офіційні кола шукають шляхів створення “французького Ісламу”, а не “Ісламу у Франції”, для чого вишукують спосіб реалізовувати норми шаріату, винайшовши пом'якшену форму його. Тут промотором виступає імам Тарек Убру зі своєю пропозицією “шаріату меншини”, тобто законів шаріату для застосування в умовах, коли мусульмани знаходяться в меншості. [Alexandre Caeiro Fn Imam in France Tarek Oubrou // ISIM

Review 15. – Spring 2005. - P. 48- 49] При цьому наголос робиться не на правових моментах ісламської релігії, а на етичних, тобто масмо прагнення створити легальний іслам в секулярному оточенні.

Крім того, у липні 2004 року в Дубліні було засновано Міжнародну асоціацію улемів (IAMS). Організатором виступив Юсуф аль-Карадауї (єгипетський вчений з Катару). На установчій конференції були представлені сунніти, шиїти, ібадити, зейдіти. Ю. аль-Карадауї і його асоціація виступають за збереження культурної ідентичності і за поміркований іслам, обравши “серединний шлях”, тобто шлях без крайнощів радикалів і поражених. Таким чином, на його думку, буде існувати “світова умма”, об’єднання (досить віртуальне) всіх мусульман, але це буде свого роду неурядова установа, не підпорядкована урядові. Він також заснував Європейську раду фетв і досліджень (1997), що можна розглядати як спробу уникнути контролю з боку ортодоксальних улемів аль-Азгара, Зейтуни, Кайрауана, які з підозрою дивляться на дії аль-Карадауї. [Bettina Grif In Search of a Global Islamic Authority // ISIM Review 15.– Spring 2005.– P. 47]

Поборником пристосування ісламу до реальності виступає Тарик Рамадан, який наголошує на соціальному аспекті проблеми, а не релігійному, й закликає мусульман здобувати європейську освіту і активно брати участь у суспільному житті своїх країн поселення. [Європейський іслам – не релігійна проблема // День, 16 листопада 2005 р.] Його включили до списку ста найвпливовіших у світі інтелектуалів, складеного журналами “Форін полісі” (США) та “Проспект” (Велика Британія). У Великій Британії поборником примирення з мусульманами виступає Англіканська церква. Тут висувається навіть пропозиція запровадити в армії службу імамів. В Канаді обговорюють питання про допущення функціонування шариатських судів.

Пожвавлення зусиль у всіх країнах з метою вирішення питань, пов’язаних з перебуванням мусульман на Заході, свідчить, насамперед, про кризу європейських ідей та інституцій перед фактом існування 15 млн. мусульман в європейському середовищі, які функціонують не як національні організми, а транснаціонально, що значно ускладнює вирішення їх проблем. Бо мусульманство в Європі росте не тільки вшир, а й у глибину як пишуть Ральф Грілло (Велика Британія) і Бенджамен Ф.Соарес (Нідерланди), оскільки

охоплює цілі сім'ї і покоління, які продовжують підтримувати досить жваві зв'язки з країнами свого походження.

Закінчуючи, слід сказати, що процеси, які відбуваються у Західній Європі, євроінтеграція, можуть мати свої наслідки і в Україні, оскільки і у нас є значна частина мусульман і мігрантів з мусульманських країн. То ж чим раніше ми приступимо до "діалогу цивілізацій", що допоможе еволюційним шляхом забезпечити мир і спокій у нашій країні і сприятиме водночас збереженню національної і релігійної самоідентифікації її громадян. Нашу конференцію також можна вважати реалізацією такого діалогу.